

ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ ПРИДВОРНОГО БЕНКЕТУ В ГЕТЬМАНЩИНІ

(друга половина XVII — перша третина XVIII ст.)^{*}

Задоволення матеріальних потреб людини, серед яких на першому місці, без сумніву, перебуває харчування, завжди носить соціалізований характер. Дослідження проблеми харчування і його особливостей в різних суспільствах має давню традицію. Цей об'єкт досить рано потрапив у поле зору різних гуманітарних дисциплін — антропології, етнології, соціології, історії, а роботи ряду дослідників (Ф. Броделя¹, Ж. Ле Гоффа², Н. Еліаса³, М. Монтанарі⁴) на сьогодні вже вважаються класичними^{**}. Однак подібних досліджень на українському матеріалі, як загальних — по історії харчування, так і окремих її аспектів, вкрай бракує. Це стосується, зокрема, і бенкету як соціального феномену з розгалуженими функціями⁵. Тож метою даної роботи є дослідження особливостей побутування в Гетьманщині бенкету як елементу придворного життя.

^{*} Стаття підготовлена за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету та Меморіального фонду ім. Михайла, Володимира й Олі Гальчук.

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. М., 1986. С. 203–285.

² Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. М., 1992. С. 216–223.

³ Еліас Н. Придворне общество: исследование по социологии короля и придворной аристократии. М., 2002.

⁴ Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе. СПб., 2009.

^{**} Більшість робіт присвячені життю монархів та їх двору (Ленотр Ж. Повсякденна життя Версаль при королях. М., 2003. С. 58–66). Придворні святкування та церемонії, в тому числі і бенкет, стали предметом досліджень сучасних російських істориків, див.: Захарова О.Ю., Пушкарєв С.Н. От княжеского пира до кремлевского банкета. Старинное меню и рецепты. Симферополь, 2007; Захарова О.Ю. Власть церемониалов и церемониалы власти в Российской империи XVIII — начала XX века. М., 2003; Романов П.В. Застольная история государства Российского. СПб., 2000; Хачатурян Н.А. Светские и религиозные мотивы в придворном банкете «Обет фазана» герцога Бургундского в XV в. // Королевский двор в политической культуре средневековой Европы. М., 2004. С. 177–199.

⁵ Котляр М. Церемоніал, етикет і розваги княжого двору Романовичів // Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2006. № 6. С. 155–176; Ленченко В. Гетьманський двір Богдана Хмельницького в Чигирині за джерелами XVII–XVIII ст. // Архітектурна спадщина України, 1996. Вип. 3. Ч. 1. С. 74–81.

Бенкет здавна виконував функції взаємодії між правителем та його оточенням як спосіб легітимізації та репрезентації влади. Він був важливим елементом соціального простору, слугуючи налагодженню нових та актуалізації усталених зв'язків різного рівня⁶. Можемо припустити, що придворний бенкет у Гетьманщині виконував подібні функції, однак, мав певні особливості, обумовлені специфікою системи державного управління та особливостями політичного життя.

Зародження традиції придворного бенкету спостерігається у часи правління Богдана Хмельницького, при початку формування владної системи Гетьманщини та функціонування гетьманського двору. Бенкет, поза сумнівом, слугував засобом утвердження влади гетьмана в очах не лише козацької старшини та населення, а і представників іноземних держав, які приїздили в Україну з посольськими місіями. Описи придворних бенкетів Богдана Хмельницького, які фігурують у звітах послів, дозволяють досить повно реконструювати їх особливості⁷.

Доволі інформативним є опис бенкету, влаштованого в гетьманській резиденції Богдана Хмельницького на честь посольства шведського короля Карла X Густава. Частування відбулося відразу після офіційної аудієнції. За відсутності в гетьманському домі окремого місця, призначеного для проведення учт, вони відбувалися у тому ж приміщенні, де проходила аудієнція (і яке, до речі, слугувало й спальнею гетьмана). Присутні на бенкеті (шведський посол Велінг, шотландський купець, генеральний писар Іван Виговський, козацька старшина, дружина гетьмана) розміщувалися за вузьким столом, в кінці якого, на чільному місці, сидів гетьман Хмельницький⁸. Частували гостей стравами з м'яса, а серед напоїв згадується питний мед, пиво та горілка (останню гетьман пив з невеликої срібної чарочки)⁹. Відмова від уживання напоїв сприймалась як образа господаря дому, а тому непитуший шведський посол, як зазначається у джерелі, відгриз шматок скляного кубка¹⁰, аби лише не демонструвати свою неповагу до гетьмана.

Частування відбувалося у невимушеній атмосфері, що відповідає іншим свідченням про характер придворного життя за гетьманування Богдана Хмельницького. Наприклад, Петро Парчевич у своєму звіті

⁶ Гусарова Т.П. От застолья к столу переговоров: венгерское провинциальное дворянство в середине XVII века в дневнике Ласло Ракоци // Одиссей: человек в истории. М., 1999. С. 44.

⁷ Акты ЮЗР. СПб., 1861. Т. 3: 1638–1657. С. 499.

⁸ Ленченко В. Гетьманський двір Богдана Хмельницького... С. 78.

⁹ Там само. С. 78.

¹⁰ Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну (1656–1657 pp.) // Записки НТШ. Львів, 1937. Т. 154. С. 55–56.

цісарю Фердинанду про посольство до Богдана Хмельницького на початку 1657 р. зазначає, що після офіційного привітання гетьмана той запросив посла на обід, під час якого підніс тост на честь цісаря: «Всі гарно випили до дна, приємно з нами говорили, а після обіду досить величаво супроводжували нас аж до нашої гостинниці»¹¹.

За подібним сценарієм відбувалося і частування московських послів, наприклад, посольства царського окольничого Федора Бутурліна влітку 1657 р. Однак у цьому випадку виявилася відмінність у посольському церемоніалі та традиціях обох держав. На обідах, влаштованих для послів, були присутні дружина гетьмана Ганна та його дочка Катерина. І якщо для шведського посла перебування жінок за столом було звичним, то царські послы сприйняли цей факт як вияв зневаги до себе¹², адже у тогочасній Московській державі жінки не брали участі в урочистих застіллях. Господар дому виводив свою дружину та дітей до гостей лише на знак особливої пошани, вона підносила гостю чарку горілки і відразу ж поверталася до свого покою¹³. Натомість, для побуту гетьманського двору присутність жінок на частуванні була нормою, що пов'язано з близькістю світської культури Гетьманщини до річпосполитських, відповідно, європейських, а не східних норм.

Варто зауважити, що своєю невимушеністю і відсутністю чітких норм столового етикету придворне життя в Гетьманщині кардинально відрізнялося від Московської держави, де церемоніал остаточно формалізувався вже на початку XVI ст. Посольські обіди тривали там по п'ять-шість годин, що було зумовлено великою кількістю обов'язкових застільних церемоній. Кількість і якість посуду залежали від ставлення до посольства, а, відповідно, загальної політичної ситуації. Втім, на відміну від дипломатичних обідів («столів») з їх жорсткою формалізацією, на звичайних учтах царя і його наближених панували значно вільніші звичаї¹⁴.

Традиції посольського церемоніалу Гетьманату, закладені ще в середині XVII ст., з певними змінами продовжували існувати і в наступні десятиліття. Так, після офіційної аудієнції у Івана Мазепи посольства Федора Шакловитого, гетьман з послом побували на службі в церкві, а потім повернулися на обід, на якому гетьман пив за здоров'я великих государів, а на вулиці стріляли з 26 гармат¹⁵. Однак частування далеко не

¹¹ *Мацьків Т.* Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах. Острог; Нью-Йорк, 2007. С. 124.

¹² *Ленченко В.* Гетьманський двір Богдана Хмельницького... С. 80.

¹³ *Захарова О.Ю., Пушкарев С.Н.* От княжеского пира... С. 44.

¹⁴ *Захарова О.Ю.* Власть церемониалов... С. 110–112.

¹⁵ *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // КС. 1890. № 5. С. 203.

завжди мало подібний розмах і зазвичай влаштовувалося лише для найважливіших посольств та місій. Маємо згадки про аудієнцію у гетьмана іноземних послів, заради яких урочистий бенкет не влаштовувався, а прийом обмежувався частуванням горілкою під час розмови¹⁶.

Окрім учт, які репрезентували гетьманський двір перед іноземними посланцями, провадилися також застілля з нагоди як загальнодержавних світських, так і традиційних календарних свят (Різдва¹⁷, Нового року, Водохреща, Великодня¹⁸). До першої групи належали дні народження та іменини гетьмана і членів імператорської родини, день перемоги під Полтавою¹⁹, обрання нового гетьмана та публікування жалуваної грамоти на гетьманство, серед яких кількісно переважали свята, пов'язані саме з імператорською родиною. Прикладом бенкету, влаштованого з нагоди обрання нового гетьмана, може бути частування під час обрання Данила Апостола. Після офіційної церемонії присутні на ній духовні особи та світські урядники залишилися на бенкет у гетьманській резиденції, на якому «все и кушали при стрельбе пушечной»²⁰. Чернігівський літопис згадує про це святкування так: «цілий день вся старшина в домі гетьманським приймована була, і з гармат на тріумф палили»²¹.

Бенкет міг влаштовуватися і на честь надання жалуваної грамоти на гетьманство: існують згадки про учту 1 жовтня 1728 р. при дворі Данила Апостола у зв'язку з його поверненням з грамотою з Москви. Після завершення церемоніальних процедур, пов'язаних з церковним благословенням гетьманської влади та офіційним оприлюдненням надання, у «столовой избе» гетьманської резиденції відбувся бенкет, який тривав цілий день і супроводжувався грою військової музики та стрільбою з гармат²². Подібним чином надання імператорських грамот святкували і в полкових містах. Наприклад, 26 жовтня 1730 р. після урочистого опублікування у Стародубі імператорської грамоти про скасування низки

¹⁶ Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // Записки НТШ. Львів, 1907. Т. 78. С. 61.

¹⁷ Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–1723 годы // ЧИОНЛ. 1898. Кн. 12. Отдел III. С. 110.

¹⁸ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 53763, арк. 87.

¹⁹ Ханенко Н. Діариушъ или журналъ, то есть повседневная записка. Рокъ 1722. М., 1858. С. 71.

²⁰ Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия генерального Якова Марковича / Изд. Александра Марковича. М., 1859. Ч. 1. С. 245.

²¹ Апанович О. Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя // Наука і культура. Україна. Щорічник. К. 1989. Вип. 23. С. 221.

²² Слабченко М.Е. Протоколь отпускихъ писемъ за гетмана Апостола 1728 года тутъ и по отездѣ его велможности записки що деннія при концѣ того жъ года 1728. Одесса, 1913. С. 100.

податків і молебна з гарматною стрільбою, місцева старшина пішла на бенкет до наказного полковника, де гуляла до ночі²³.

Бенкети з нагоди свят традиційно завершували урочистості. Цікаві деталі містить опис «трактаменту» в день Св. Петра у Глухові 1722 р. На бенкеті були присутні представники російської адміністрації (глухівський комендант Б.Г. Скорняков-Писарєв, полковник Балцер та ін. офіцери), старшина та військові канцеляристи, які перебували на той час у Глухові. За відсутності хворого гетьмана Івана Скоропадського, головувала на бенкеті його дружина Анастасія Скоропадська, «въ строю нѣмецкихъ суконь, при портретѣ одѣ Ея Величества Государыни Императрицы». Сиділа вона за столом разом із запрошеними дамами, а не поряд з урядовцями-чоловіками²⁴. Подібні святкування з нагоди іменин правлячого імператора відбувалися і в полкових містах Гетьманщини²⁵, однак були значно скромнішими.

Особливе місце серед церемоній гетьманського двору займало святкування іменин гетьмана. Документи періоду правління Данила Апостола засвідчують, що свято (а воно на той час припадало на 17 грудня) починалося церковною службою і завершувалося цілоденним бенкетом, на якому була присутня не лише козацька старшина, а й російські офіцери²⁶. Як описує Яків Маркович, на такому частуванні запрошені «подпіяхом жестоко»²⁷. Участь вищих російських чинів у святкуванні сприяла налагодженню персональних зв'язків гетьмана з тими особами, що могли в майбутньому забезпечити підтримку його діям (особливо в умовах обмеження автономії Гетьманщини), та додавала ваги гетьманській владі, оскільки засвідчувала й одночасно піднімала зовнішній престиж. Іменини святкували не лише в столиці, а й по різних містах Гетьманщини, що слугувало виявом пошани місцевої старшини до особи гетьмана та демонструвало населенню його статус як правителя цієї території²⁸.

Особливе місце у церемоніалі гетьманського двору займали календарні свята — Різдво, Новий рік, Водохреще, Великдень. Під час новорічних святкувань, які розпочиналися Різдвом, козацька старшина відвідувала гетьмана та вищого за статусом представника російської адміністрації

²³ Ханенко Н. Дневник генерального хорунжаго Николая Ханенка, К., 1884. С. 17.

²⁴ Ханенко Н. Діариушъ... С. 72.

²⁵ Ханенко Н. Дневник генерального хорунжого... С. 37.

²⁶ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 53762 /13/, арк. 385; Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия... С. 72.

²⁷ Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия... С. 253.

²⁸ Ханенко Н. Дневник генерального хорунжого... С. 32.

(наприклад, у 1730 р. князя Шаховського²⁹, у 1731 р. — Тургенева³⁰). Після привітань гості могли залишитися у гетьмана на обід чи вечерю³¹. Між Різдом та Новим роком старшина влаштовувала низку бенкетів, серед яких — традиційні візити з вітаннями та частування у гетьмана, яке могло тривати цілий день³². Завершувалися урочистості 1 січня,

Під час святкування Водохреща поєднувалися релігійні обряди та світські заходи, що надавало дійству особливої урочистості. Свято розпочиналося освяченням води³³ («при отправленіи обикновенной на людю церемонеи») за участі великого зібрання людей, що супроводжувалося урочистою стріляниною («солеинетерь на людю жъ можджировъ и зъ армать стреляно, а тимъ же сотня Глуховская близко на двесте козаковъ зъ дробного орудья палили»³⁴). А завершувалися традиційні церемонії бенкетом для козацької старшини і запрошених осіб у садибі гетьмана³⁵.

Прикладом святкування при гетьманському дворі Великодня можуть служити урочисті заходи 6 квітня 1729 р., що розпочалися з вранішнього візиту до гетьмана генеральної старшини (обозного Якова Лизогуба, осавула Івана Мануйловича, писаря Михайла Турковського) та військових канцеляристів з привітаннями³⁶. Після візиту старшини Данило Апостол відправив Михайла Скоропадського до присутнього на той час у Глухові князя Олексія Шаховського з вітаннями, а Шаховський прислав до гетьмана свого ад'ютанта. Потому від гетьмана були направлені до князя генеральні обозний і осавул із запрошенням на бенкет, що відбувся після служби в церкві Святої Анастасії (де були присутні князь і гетьман). Учта супроводжувалася традиційною стрільбою з гармат і грою військової музики «и протчія были пристойніи церемоніи»³⁷.

Окрім бенкетів, які були необхідним елементом усталеної системи свят, приводом до учти могли стати найрізноманітніші події. Наприклад, 30 жовтня 1733 р. «у гетманскомъ дворѣ банкетъ билъ» з нагоди майбутнього одруження гетьманського слуги Максимовича з дочкою глиньського сотника Опанаса Жуковського³⁸.

²⁹ Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия... С. 74.

³⁰ Там же. С. 158.

³¹ Там же. С. 255.

³² Там же. С. 75, 255–256.

³³ Там же. С. 161.

³⁴ Отрывки из дневника гетманской канцелярии... С. 112.

³⁵ Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия... С. 161, 258.

³⁶ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 53763, арк. 87.

³⁷ Там само. Арк. 87.

³⁸ Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия... С. 329; Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1: Реєстр урядників гетьманської адміністрації, вид. 2-ге. К., 2005. С. 229.

У часи міжгетьманства, за відсутності гетьмана як центральної особи придворних церемоній, святкування розпадалися на кілька осередків. Після смерті Івана Скоропадського, коли наказним гетьманом був Павло Полуботок, у Глухові формуються два центри придворного життя: в садибі Полуботка та гетьманській резиденції, де на той час проживала вдова Анастасія Скоропадська³⁹.

Нормою придворного життя були візити російських вельмож та офіцерів і козацької старшини до гетьмана⁴⁰ чи його дружини на обід. На таких обідах гетьман міг приймати для розгляду окремі супліки від старшин, що значно прискорювало розгляд їхніх справ⁴¹.

Святкування не обходилися без ексцесів. Так, Яків Маркович у своєму щоденнику згадує випадок, коли 12 вересня 1731 р. на обіді у гетьмана на честь прибулого до Глухова Київського архієпископа Рафаїла Заборовського Ніжинський архімандрит Шпаковський «для ссори съ ясневел., вщавшойся отъ него, высланъ вонъ з банкету»⁴².

Існувало кілька різновидів частувань, які відрізнялися тривалістю та розмахом. Один із варіантів гостин у гетьмана — «на водцѣ», зазвичай був недовгим (наприклад, дві години продовжувався візит до П. Полуботка С. Вельямінова з членами Малоросійської колегії 16 вересня 1722 р.)⁴³. Подібні відвідини «на водку» були характерні для побуту козацької старшини, яка під час зустрічей налагоджувала персональні контакти та заручалася союзниками в політичній боротьбі (прикладом можуть служити візити до Анастасії Скоропадської тих старшин, які були незадоволені спробами новообраного гетьмана Данила Апостола обмежити їхні майнові інтереси⁴⁴). У деяких випадках такі відвідини супроводжувалися лише частуванням горілкою («по службѣ у генералшѣ по чаркѣ водки випили; обѣдали в дому»⁴⁵).

Другим різновидом частування при гетьманському дворі був бенкет, на який запрошувалося, зазвичай, значне коло осіб; він вирізнявся своєю тривалістю (за свідченням сучасника, «гуляли чрезъ цѣлый день и в ночь до-позна»)⁴⁶. На відміну від візитів «на водку», з'явитися на придворний бенкет можна було лише за запрошенням (принаймні, така практика була

³⁹ Отрывки из дневника гетманской канцелярии... С. 99, 103, 112, 117.

⁴⁰ Там же. С. 121, 122, 123 і т.д.

⁴¹ Там же. С. 152.

⁴² Там же. С. 133.

⁴³ Отрывки из дневника гетманской канцелярии... С. 99.

⁴⁴ Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия... С. 243.

⁴⁵ Там же. С. 335.

⁴⁶ Отрывки из дневника гетманской канцелярии... С. 103.

усталена в роки правління Данила Апостола)⁴⁷. На означення урочистого частування поруч з назвою «бенкет» уживалося також слово «учта». Наприклад, 24 листопада 1722 р. відбулася «учта» у дворі Павла Полуботка в зв'язку з іменинами імператриці Катерини, на якій були присутніми «всѣ господа великороссійскіе и малороссійскіе правящие». Вона завершувала святкування, які розпочалися молебнем у соборній церкві⁴⁸.

Важливе значення у придворному етикеті мало розташування запрошених за столом. Так, Кирик Ісарович, який очолював посольство від польського короля Яна III Собеського до Івана Мазепи, у своєму звіті наголошував, що за стіл його посадили недалеко від гетьмана, а це засвідчувало прихильне ставлення останнього до посольства⁴⁹.

Господарські порадики XVIII ст. дозволяють певною мірою реконструювати наповнення бенкетного столу. В них містяться численні рецепти медових пряників, бубликів, марципанів, мигдальних тортів⁵⁰, десертів з груш, дині, шипшини, порічок, слив, лимонів, зацукрованих суниць, малини, порічок, вишень, горіхів, слив⁵¹.

Про обсяги споживання тих чи тих продуктів можемо судити з джерел, які демонструють поставки до гетьманського двору. Великою популярністю користувалися рибні продукти. Наприклад, 21 листопада 1727 р. переволочанському дозору було наказано надіслати до Глухова сім бочок щук⁵². Значною була закупівля рибних продуктів у Москві та використання їх як жалування. Серед різних видів риб, які доставляли до гетьманської кухні, найчастіше згадуються білуга⁵³, осетер⁵⁴, стерлядь, лосось⁵⁵ та білорибця. Вживався в їжу і кав'яр⁵⁶.

Про асортимент м'ясних закусок та розмах частувань свідчить той факт, що на поминальний бенкет по смерті Данила Апостола з гетьманських маєностей було надіслано 15 голів великої рогатої худоби, 14 кабанів, 9 баранів, 9 індиків, 61 гуску, 18 качок, 120 курей з каплунами, а також 13 кухв горілки на 52 відра⁵⁷. Як подарунки до гетьманського столу козацька старшина прислала дичину та птицю (дрохви,

⁴⁷ Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия... С. 332.

⁴⁸ Отрывки из дневника гетманской канцелярии... С. 106.

⁴⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О. Павленко. К., 2007. С. 651–652.

⁵⁰ Разновидности марципан и ганнусковой горелки // КС. 1883. № 7. С. 240–253.

⁵¹ Там же. С. 645–647.

⁵² НБУВ ІР. Ф. І, спр. 53762 /13/, арк. 176.

⁵³ РГАДА. Ф. 229, оп. 2, д. 89, л. 188.

⁵⁴ Там же. Д. 92, л. 181 об.

⁵⁵ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1737, л. 17, 91 об.

⁵⁶ Там само. Арк. 186 об.

⁵⁷ НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 242 /103/, арк. 152, 192, 226 зв., 328.

журавлі, хохоти⁵⁸). Крім того, дичину до гетьманського столу мали поставляти і гетьманські стрільці та пташники.

Широким був асортимент алкогольних напоїв на бенкетах. Значною популярністю серед козацької еліти користувався питний мед. У своєму листі до Івана Забіли Василь Дунін-Борковський, даючи поради щодо прийняття гетьмана, наголошує, що треба потурбуватися «о напитокъ, особъливое о мед добрый»⁵⁹. До інших часто вживаних напоїв належали пиво⁶⁰, горілка⁶¹, вино⁶² (є згадки про кримське вино⁶³, виноградне, вишневе та сливове⁶⁴). Представники російської влади традиційно закуповували біле та червоне вино, мед і пиво для зустрічі та прийому гетьманів під час їхніх поїздок до столиці⁶⁵. А серед царських пожалувань під час цих візитів та у складі щорічного жалування зустрічаємо романею, рейнське⁶⁶ та іспанське вино⁶⁷, алкан, збитень, пиво з малиною⁶⁸, ячний та вівсяний квас⁶⁹. Рейнське, французьке вино, канарський сект та романея входили у стандартний список покупок, які здійснювали в Москві посланці Івана Скоропадського для потреб його двору⁷⁰. Серед покупок зафіксовані також чай і кава⁷¹, які вживалися також козацькою старшиною⁷².

Для приготування страв та напоїв широко використовували прянощі: шафран, корицю, гвоздику, мускатні горіхи, мускатний цвіт, імбир⁷³, перець, ягоди ялівцю, кардамон⁷⁴. Наприклад, горілка «мастихина» готувалася за таким рецептом: «взять цинамону, гвоздиковъ, мушкатовой галкы, каждого по два лота, мастиксу четьрѣ лоты, шкурки помаранчевой лоть, горілки доброй три гарцѣ, в которой корення намочить чрез

⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 3004, арк. 2.

⁵⁹ Материалы по истории Малороссии. / Под ред. В.Л. Модзалевского. Чернигов, 1912. Вып. 1: Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687–1713). С. 15.

⁶⁰ Там же. С. 43.

⁶¹ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 53762 /13/, арк. 199.

⁶² ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 308, арк. 2.

⁶³ Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия... С. 327.

⁶⁴ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). К., 2008. С. 464.

⁶⁵ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1803, л. 41; д. 1751, л. 59, 61.

⁶⁶ Там же. Ф. 229, оп. 2, д. 92, л. 180 об.

⁶⁷ Там же. Ф. 248, оп. 29, д. 1737, л. 17.

⁶⁸ Там же. Ф. 229, оп. 2, д. 92, л. 180 об.

⁶⁹ Там же. Л. 181 об.

⁷⁰ Там же. Ф. 248, оп. 29, д. 1737, л. 91, 186 об., 210 об.

⁷¹ Там же. Л. 211.

⁷² Маркович Я. Дневные записки Малороссийскаго подскарбия... С. 332, 335.

⁷³ РГАДА. Ф. 229, оп. 2, д. 92, л. 180.

⁷⁴ Там же. Ф. 248, оп. 2, д. 1737, л. 211.

сутки єдні, потомъ перегнать и оцукровать»⁷⁵. Вживалися в харчування і лимони, які входили до річного жалування гетьмана (500 лимонів, на 1711 р. вони коштували 35 рублів)⁷⁶ та часто надавалися під час поїздки до Москви⁷⁷.

При дворі служив значний штат кухарів, що засвідчують списки гетьманського почту під час візитів до Москви та Петербургу. Наприклад, у 1702 р. Івана Мазепу супроводжувало 11 кухарів⁷⁸, до щоденного раціону яких входили також «чарка вина, крушка пива», а за службу було пожалувано «по сукну амбурскому да по соболню»⁷⁹. Під час візиту 1703 р. штат їх був дещо скромнішим і налічував лише 7 осіб (Михайло Гаврилович, Пархом Черкес, Савка Федорович, Василь Немит, Грицько Іванович, Опанас Дудка та Іван Кириченко)⁸⁰. У 1718 році разом з Іваном Скоропадським в Петербурзі перебувало 6 кухарів⁸¹. Троє з них (Процько Шепель, Іван Горбатий та Савка Кухтик) були відправлені додому раніше, а інші залишилися з гетьманом до кінця його візиту⁸². Вдалося також встановити імена кухаря І. Мазепи — Павла⁸³ та кухмістра І. Скоропадського — Іллі⁸⁴. Високий рівень кваліфікації гетьманських кухарів засвідчує той факт, що у квітні 1702 р. Іван Мазепа послав служити до російського імператорського двору «породы немецкой» кухаря Яна⁸⁵, який, вочевидь, до того працював на гетьманській кухні. Козацька старшина також дбала про добрих кухарів, особливо якщо йшлося про підготовку до сімейних урочистостей (наприклад, весілля)⁸⁶.

Про розмах придворних бенкетів та вишуканість їх організації можна судити з опису рухомого майна гетьмана Івана Самойловича. Однак не слід забувати, що побут перших гетьманів був набагато скромнішим, ніж їх наступників, а значна кількість рухомого майна передавалася у спадок від одного гетьмана до іншого, особливо у тому випадку, коли попередника примусово усували з посади. Наприклад, у переліку срібного та позолоченого посуду Івана Самойловича значиться 77 кубків, 60 кружок,

⁷⁵ Разновидности марципан и ганнусковой горелки // КС. 1883. № 12. С. 638.

⁷⁶ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1737, л. 18.

⁷⁷ Там же. Ф. 229, оп. 2, д. 92, л. 188.

⁷⁸ Там же. Ф. 248, оп. 29, д. 1733, л. 56.

⁷⁹ Там же. Ф. 229, оп. 2, д. 92, л. 186 об., 187 об.

⁸⁰ Там же. Д. 115, л. 309; д. 92, л. 198 об.

⁸¹ Там же. Ф. 248, оп. 29, д. 1737, л. 34 об.

⁸² Там же. Д. 1751, л. 89.

⁸³ Мазепина книга / Упор. та вступ. ст. І. Ситого; ред. С. Павленко. Чернівці, 2005. С. 81.

⁸⁴ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 1384, арк. 3.

⁸⁵ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1733, л. 73 об.

⁸⁶ Приватні листи XVIII ст. К., 1987. С. 82.

196 достаканів, 9 солонок, 3 горщики, 46 тарелей, 60 тарілок, 181 ложка⁸⁷. Існували окремі чарки для меду і для вина, яких у гетьманському господарстві налічувалося 26 та 11 відповідно⁸⁸. Деякі чарки мали форму тварин чи міфічних істот: kota, сови, єдиного рога. Такою кількістю посуду можна було забезпечити 181 персону запрошених (якщо орієнтуватися на кількість ложок). Використовували виделки та ножі зі срібними держаками, часто іноземного виготовлення⁸⁹. Опис майна наказного гетьмана Павла Полуботка налічує приблизно таку ж кількість посуду: 172 ложки, 152 олов'яних тарелей та 259 тарілок⁹⁰. Тож бенкети при гетьманському дворі могли влаштовуватися в середньому на 170–180 запрошених. Звичайно, побут козацької старшини, навіть наближеної до гетьмана, був скромнішим. Опис майна синів Івана Самойловича — Григорія та Якова — фіксує серед їх рухомого майна лише 92 та 46 ложок, 14 та 12 кружок, 22 та 34 кубки відповідно⁹¹.

Іноземці у своїх повідомленнях про частування при гетьманському дворі часто звертали увагу на розмах гулянь та зловживання запрошених алкогольними напоями. Венеціанець Альберто Віміна згадує про нестриманість у споживанні спиртного гетьмана Хмельницького («он чрезмерно предається напиткам»)⁹². У щоденнику Даниїла Крмана є запис про те, як під час їх відвідин Івана Мазепи гетьман лежав «...цілком хворий від триденного бенкетування...»⁹³. Та й Жан де Балюз вказував, що Мазепа відомий «розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини», свідком одного з яких він був, зауваживши «багато дечого на польський манір»⁹⁴.

У пізніші часи гуляння при гетьманському дворі не стали скромнішими. На бенкеті, влаштованому гетьманом Данилом Апостолом під час перебування у Москві в 1728 році для імператора Петра II, уже після

⁸⁷ РГАДА. Ф. 229, оп. 2, д. 60, л. 9 зв.

⁸⁸ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову. 1690 г. // Русская историческая библиотека. 1884. Т. 8. С. 966–967.

⁸⁹ *Мірза-Авакянц Н.* З побуту української старшини кінця XVII віку // Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Полтава, 1919. Вип. 1. С. 55.

⁹⁰ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). К., 2008. С. 448, 460.

⁹¹ РГАДА. Ф. 229, оп. 2, д. 60, л. 10–11.

⁹² *Молчановскій Н.* Донесение венеціанца Альберто Віміна о козакахъ и Б. Хмельницком (1656 г.) // КС. 1900. № 1. С. 73.

⁹³ *Крман Даниїл.* Подорожній щоденник (itinerarium 1708–1709). К., 1999. С. 69.

⁹⁴ *Ленченко В.* Резиденція гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». Ніжин, 2006. С. 123.

від'їзду монарха та міністрів «ясневелможній при той же капеллѣ императорской зъ своими Малоросіянами еще довільно изволилъ пить и веселитись; потомъ, не зможучи более пить, (ибо и при бытію Его Императорского Величества довільно пили) пошолъ на впокой и положился спать, и такъ все будучи весели розійшлись и розехались»⁹⁵. Відповідно, саме відхід господаря дому був сигналом про завершення бенкету.

Таким чином, придворний бенкет в Гетьманщині представляв собою досить значне за своїми масштабами формалізоване дійство. Від початку він був засобом демонстрації влади гетьмана, насамперед перед запрошеними іноземцями та козацькою старшиною, однак з часом став нормою побуту регіментарського двору. Бенкет був не лише одним із елементів святкових урочистостей, який завершував цикл церемоніальних заходів, а й місцем формування та актуалізації соціальних зв'язків різних рівнів, а також лакмусовим папірцем, що відображав розстановку політичних сил.

⁹⁵ Материалы для отечественной истории. / Изд. М. Судиенко. К., 1853. Т. 1. С. 34.